

Б.М. Қайдарова

Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан
*Коррепонденция үшін автор: peace.a@list.ru

Лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада қазақ, ағылшын және орыс лексикасындағы ұлттық стереотиптердің лингвомәдени аспектілерін салыстыра талдау арқылы стереотиптердің этникалық, ұлттық менталитеттік және лексико-семантикалық ерекшеліктерін айқындау мәселелері қарастырылған. Жоғары оқу орындарындағы ағылшын тілінен білім беру жүйесінде отандық ғалымдардың шетел тілін оқытудағы теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, лингвомәдениеттанудағы ұлттық-мәдени стереотиптердің этникалық, ұлттық менталитеттік және лексико-семантикалық ерекшеліктеріне салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық этимологиялық талдаулар жасалды. Тілді мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастыра отырып, британдық және американдық ағылшын тілі нұсқаларының арасындағы айырмашылықтарды білу маңыздылығына назар аударылды. Өйткені, осы елдердегі күнделікті қарым-қатынас тілі болып саналатын ағылшын тілінің қолданылу аясында айырмашылықтар бар. Бұл айырмашылықтар фонетикалық, грамматикалық, орфографиялық, лексикалық, семантикалық тұрғыда танылады. Сондықтан, тілдік нормалардың қолданыс аясын айқындау үшін лингвомәдениеттану ауқымында тіл мен мәдениеттің байланысы мен бір-біріне ықпалын зерделеу, этностың материалдық және рухани мәдениетін тілдік бейнесінен тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лексика, лингвистика, лингвомәдениеттану, ұлттық-мәдени, стереотип, семантика, лингвомәдениет аспектілері, қарым-қатынас стилі, ағылшын тілі, қазақ тілі, орыс тілі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-87-96>

Кіріспе

Тіл білімінде лингвомәдениеттану термині ХХ ғасырдың 90-шы жылдарынан қолданыла бастады. Лингвомәдениеттану (лат.: lingua-тіл, cultura-мәдениет, logos-ғылым, ілім) син-

тездеу типінің ғылыми пәні ретінде, мәдениет пен тілді тұтас, тепе-тең және жүйелі түрде қарастырумен сипатталады. Мәдениеттану адамның табиғатқа, қоғамға, тарихқа, өнерге және оның әлеуметтік-мәдени болмысының басқа салаларына қатысты өзін-өзі тануын

зерттейді, ал лингвистика (тіл білімі) тілді кешенді жүйеде зерттейтін тілдің ғылымы. А.Вежибицкая «Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тіл бірліктерінің жиынтығын танып, жүйелі түрде қарастыратын ғылым саласы. Тілде бейнеленетін, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданылатын жүйесін зерттейді. Осыған байланысты тіл мен мәдениеттің элементтерін шоғырландыратын, яғни жинақтайтын, синтездейтін «лингва-культурама» түсінігі», - деген анықтама береді [1, 5 б].

Лингвомәдениеттанудың қарастыратын негізгі мәселелері - өткен заман мен бүгінгі күнді жалғастыратын халық мұралары болып табылатындықтан, маңыздылығына тоқталу орынды деп санаймыз. Ол тіл теориясының негізгі үш аспектісінде қарастырылады: синтаксистік, семантикалық және прагматикалық. Халық мұралары, ауызша әдебиет нұсқалары және жазба әдебиетте сөздің мағынасына ерекше мән беріледі әрі ол әрқашан лингвистердің басты назарында болып келеді.

Семантикалық аспект сөздердің грамматикалық формаларына, морфемаларға және табиғи тілдің синтаксистік құрылымдарына енген ментальді стереотиптер жиынтығын қамтитын танымдық сала. Бұл саланы П.Гиро, Л.А.Новиков, Е.Д.Смирнова, Бертін И.М. Кобозева, Л.М.Васильев, Дж. Лайонз, Г.Б.Гутнер, О.Е.Сальникова, Г.А.Гаджинян және басқалар, қазақ тілі білімінде Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Белбаева, Т.Қордабаев, М.Оразов және т.б. көптеген ғалымдар зерттеген.

Семантика термині көне грек тілінен σμῆαντικός «белгілеу» деген сөзінен шыққан, сөздердің мағынасын зерттейтін лингвистикалық ғылымның саласы. Бұл терминді 1833 жылы француз лингвисті әрі тарихшы Мишел Бреаль (1832-1915) «Essai de sémantique, science de significations» («Опыт семантики, науки о

значениях» 1897) атты еңбегінде сөз мағынасындағы тарихи өзгерістерге мән бере отырып, талдау барысында ұсынған. Оған дейін этимология пәні ғана семантика мәселелерін сөз мағыналарының қалыптасуы мен өзгеру түрлеріне қатысты түсіндіріп келді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап В.фон Гумбольдт, Х.Штейналь, А.А.Потебня, В.Вунд еңбектерінде қозғалған семантика тақырыбы тіл ғылымындағы семантиканың психологиялық және эволюциялық бірінші кезеңі деп қарастырылады. Сонымен қатар, «семасиология» термині де кеңінен қолданылды, ол 1950 жылдардың аяғына дейін орыс және неміс ғалымдарының жазбаларында синоним ретінде қолданылды. Семантикалық лексиканың синонимі ретінде қазіргі уақытта «семасиология» термині қолданылады [2].

М.Оразов лексикадағы синоним, антоним категорияларының семантикалық байланысқа ие болу ерекшелігі туралы: «синоним болсын, антоним болсын сөздердің арақатынасынан туады, ол заттардың өзіндік белгілерімен ғана емес тілдік заңдылықтармен де қалыптасқан дәстүрмен де байланысып жатады», - деп түйіндейді [3].

Ол, сөздердегі мағыналық байланыс сөздердің ішкі табиғаты мен формасына байланысты болғанымен, екінші жағынан олардың арасындағы салыстыру мен бағалау байланысы болатынына назар аударта, мынадай антонимдік мысал келтіреді: жақсы және жаман. Біз М.Оразовтың ескертуіне сәйкес осы сөздерді синоним түрінде қолдану ретіне тоқталамыз:

Жақсы сөзінің синонимі ретінде тәуір, оңды, тамаша, сүйкімді сөздерін, ал жаман сөзінің синонимі ретінде нашар, жарамсыз, жаман-жұтық, түкке тұрғысыз сөздерін қолданып мынадай сөйлемдер құрастырдық:

Қазақшасы	Ағылшыншасы	Орысшасы
Оның жағдайы бұрығыдан әжептәуір	His health is much better than ever	Его самочувствие намного лучше, чем когда-либо
Әжем оңды сөз сөйлеңдер,- деді.	Grandma said - speak positively.	Бабушка сказала – говори позитивно.

Марғаулар сондай сүйкімді.	Kittens are so cute.	Котята такие милые.
Таулы жердің түні қандай тамаша!	How beautiful is the night in the mountains!	Как прекрасна ночь в горах!
Оның жағдайы бұрығыдан да нашар	His condition is worse than ever	Его состояние хуже, чем когда-либо.
Әжем түкке тұрғысыз (пайдасыз) артық сөз сөйлемдер, - деді.	Grandma said: don't say useless, unnecessary words.	Бабушка сказала: не говорите бесполезных, лишних слов.
Киюге жарамсыз, жаман-жұтық киімдерді өртеп жіберген дұрыс, - дейді психологтар.	It is better to burn clothes that are not suitable for wearing, bad-thin, psychologists say.	По словам психологов, лучше сжигать непригодную для ношения, плохую, старую одежду.

Бұдан сөздердің (әжептәуір, оңды, жаман-жұтық) айтылу мағынасына байланысты, ойдың абстракциялық қызметі негізінде заттардың түрлі қасиетін салыстырып, парадигмалық байланысқа түсетінін байқаймыз.

Жалпы «парадигма» термині алғаш рет лексика саласына қатысты қолданылған. Бұл құбылысты өткен ғасырдың басында швейцар ғалымы Ф. де Соссюр тілдегі мағыналық қатынастардың парадигмалық және синтагмалық қатары ретінде ұсынған болатын.

Ғалым О.С.Ахманова «Парадигма деп - тілдік бірліктің тілдік жүйесі элементі ретінде бір-біріне сыбайлас не қарсы келетін қасиеттерімен адам санасында жинақтаған, яғни тіл элементтерінің сол тілді пайдаланушы адамның санасында жинақталуын айтамыз», дей келе, лексикалық мағынамен байланысты парадигманы семантикалық парадигма деп те атауға болатындығына назар аударған [4].

Ғ.К.Резуанова «Қазақ тілінің лексикалық парадигмасы: Ғылыми монографиясында» көп мағыналы сөздер мен синоним, омоним, антоним категорияларының жүйелі түрде бір ғана парадигмалық қатынасқа енетіндігін дәлелдеді. Олардың арасындағы мағыналық байланыс бірінен бірі туындап жататындығын назарға ала отырып, сөздің мағыналық қатынасы бірте-бірте кеңейе беретіндігін антонимдердің ұғымдық сипатын анықтау арқылы оның көп мағыналылықпен байланысын анықтады. Ғ.К.Резуанова парадигма термині тіл білімінде бірнеше мағынада қолданыла-

тынын ескере келе, баламасын мағына деп алып, мынадай түсініктеме берген: «Мағына адам, қоғам жасаған құбылыс ретінде аталатын затқа қатысты түрін, яғни бағаны және сонымен байланысты сөздердің тілдік байланысын, сондай-ақ мәдени компонентті қоса көрсетеді. Сөз мағынасы дегеніміз қоғамдағы зат немесе құбылыстың өзі емес, олардың адам санасындағы сәулесі, яғни түйсік арқылы қабылданған ұғым. Сөз мағынасы үздіксіз өзгеріс үстінде болатын процесс. Ол мағыналық түрлену негізгі мағынаның ауыспалы мағына алуымен байланысты. Қосымша мағынаның біреулері негізгі мағынамен тікелей байланысты болса, енді біреулері екінші бір мағынадан туындап, бір-бірімен сатылы (жалғасып, тізбектеле) өрбиді...». Яғни, сөздік құрамның ішкі бірлігі оның парадигмалық және синтагмалық байланысынан көрінеді деп тұжырымдайды.

Сондай-ақ, көп мағыналы сөзді талдаудың нысанасы нақты сөз қолданылатын семантикалық вариант дәрежесіндегі полисемантизмді сөз болуы мүмкіндігінің бірінші жолын қарастырып, ауыр сөзінің мағынасына төмендегідей мінездеме берген:

- 1) салмақты, зілдей – негізгі, еркін, тура, бейтарап (жалпыхалықтық);
- 2) қиыншылығы, азабы мол: ауыртпалығы, мехнаты көп – негізгі емес, контекстік, келтірінді, бейтарап.
- 3) қайғылы, мұңды, жанға бататын негізгі емес, (морфологиялық және синтаксистік)

контекстке байланысты, ауыспалы, стилистикалық бояма.

4) ақырын, байсалды, жай – негізгі емес, контекстке байланысты, ауыспалы, стилистикалық, бояма. Бұнда, полисемантизмді (ауыр сөзінің көп мағынасын) мысалдар келтіру арқылы нақты ашып көрсеткен. Мәселен:

1. Қодардың ауыр балғасын ол ұршықша ойнатады, өзін аттан аударып алып қабырғасын күйретеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол торсықтың ауыр екенін де сезді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

2. Ер едің қажымайтын ауыр іске, Толтырдың не себептен көзді жасқа (Д.Еркінбеков, Шығ.).

3. Командирлер мен солдаттар барлығы ауыр ой үстінде, іштерінен тынып тұр (Б.Момышұлы, Офицер күнд.).

4. Асыл ананың ауыр қимылдап, аз күрсініп, қиялға батқан ойлы кескініне назар аударды (С.Бақбергенев, Күй) [5, 24-39].

Ауыр сөзі орыс, ағылшын тілдерінде де көпмағыналы. Орыс тілінде: тяжелый, трудный, мучительный, напряженный, мрачный; ағылшын тілінде: heaviness, weight, load, heft, burthen және т.б. сөздерден мысалдар келтіруге болады.

Өзге халықтардың тілін меңгеру және меңгерту үрдісінде бірнеше мәселелерді ескеру маңызды. Соның бірі студент ең алдымен өз халқының тілін жетік білуімен қатар оның дүниетанымдық ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінен өрбитін этникалық мәдениет құндылықтарын білуі тиіс. Өйткені ол екінші өзге тілді меңгергенде қайткен кезде де ішкі түсінігінде компаративистикалық (салыстыру) көзқарасы пайымдалып отырады. Сондықтан меңгеріп жатқан тіл қай ұлтқа тиесілі болса, сол халықтың тіліндегі сөз тіркестерінің қолданылу үрдісінде тарихи-мәдени ерекшеліктеріне сәйкес тиісті стереотиптік көзқарастары оянатыны даусыз.

Стереотип терминіне берілген анықтамалар негізі мынадай: Стереотип – грек тілінде «stereo» және «tipos» сөздерінің бірігуінен шыққан термин, яғни белгілі бір этностың психологиялық ойлау мен қабылдау үрдісінде берік орныққан көнерген көзқарасты ұстаным

мағынасын береді. Бұл тілдің ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің лингвомәдениеттік аспектісінде тіл жүйесінің белгілі бір фрагменті арқылы көрінетін психикалық бейнелерді, стереотиптік ассоциацияларды қайта құруға мүмкіндік береді.

Стереотип концепциясын 1922 жылы «Қоғамдық пікір» кітабының авторы американдық социолог В.Липпман ұсынған. Липпман бірінші болып қоғамдық пікірді қалыптастырудағы стереотиптердің рөлі мен орнын және әлемнің тілдік суретін анықтауға әрекет жасады. Липпманның пікірінше, «Стереотипы являются некой программой в жизни большинства людей, от которой почти невозможно избавиться. Да люди и не хотят этого делать. Стереотипы играют и отрицательную, и положительную роль в жизни человека и общества» [4]. Стереотиптер өздерінің әлеуметтік, саяси және географиялық ортасына сәйкес ақпараттар беру мүмкіндігіне ие. Стереотиптерді филологтар, социологтар, этнологтар, лингвомәдениеттанушылар және мәдениетаралық коммуникация саласындағы мамандар зерттейді. Тер-Минасованың пікірінше лингвомәдениеттанушыларға күнделікті өмірде айтылатын әзілдер (анекдот) мен қалжыңдар мәдениетаралық әрекеттесу ерекшеліктерін зерттеу үшін бай материал көзі болып саналады.

Көпмәдениеттілік білім берудің негізгі мәселелеріне тоқтала келе, ғалым Г.Д.Дмитриев мынадай анықтама береді: «Стереотип – это устоявшееся в сознании индивида обобщение об одном человеке, о группе людей, о профессии, о географическом месте и т.д. Обобщения могут быть верные или неверные, положительные или отрицательные...» [5].

Этникалық стереотиптің анекдоттардағы ең көп таралған көрінісі – «бір кездері орыс, неміс /француз/ ағылшын /американдық ұшақта бірге ұшып келе жатыпты-мыс...» сияқты басталады. Әзілдердегі кейіпкерлер стереотипке немесе ұлттық мінез мифіне сәйкес сөйлейді немесе әрекет етеді, мысалы:

«An English officer, an Egyptian oil man and an American pilot werestanding on the corner of a street in Tangier when a stunningly beautiful

Egyptian maiden passed by, wriggling her hips and winking her eye.

The Egyptian cried: «By Allah!», the Englishman removed his monocle and muttered: «Bah Jove», while the American chewed his gum harder and breathed: «By tomorrow night! «

British manufacturers can't win. They produce a new machine and within three months the Russians have invented it, and a month later the Japanese are making it for half the price.

Егер әзіл – оспаққа бұрса, онда мәтін келе-сідей болатын еді:

A cruise ship, with passengers from all over the world, was caught in a severe storm and wrecked on a remote and unexplored island. Soon the island began to buzz with activity.

The Germans drilled the natives into an army,
Jews opened a department store,
Italians began organizing some hookers,
the French started a restaurant,
Scots were financing the whole thing and

A couple of Englishmen were still standing around waiting to be introduced.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Британдық әзілде таптық айырмашылықтар айқын көрінеді; олардың түсінігінде төменгі таптар (кедейлер, жалданбалы жұмысшылар) асыра сілтейді деп саналады (overstat), ал ақсүйектер ойын ашық жеткізбейді, сөзге сараң делінеді (understates). Бұл дәстүр Шекспирден басталады, өйткені ол өзінің пьесаларына әзілкештердің екі түрін енгізді; өрескел, әдепсіз, дөрекі әзілкештер және қызметі жоғары, лауазымды ортаға арналған нәзік, сыпайы әзілкештер.

Британдық әзілдерде ағылшындардың мінезінің қарым-қатынас этикетін қатаң сақтау, дәстүрлерді ұстану, Шекспирді құрметтеу, аң аулауға құмарлық, спортқа деген құштарлық, жануарларға деген сүйіспеншілік, өзгеше көрінуге ұмтылатын ерекшеліктерін кейде кесінді, «жатып атарлық» тұрғыда қабылдау үрдісі жиі ұшырасады. Мына бір әзіл соның айқын көрінісі:

Two Englishmen went on a journey round the world on the same liner. They travelled separately and didn't know each other. Five months later as

they were heading back across the Atlantic on the final stages of the trip they accidentally bumped into each other and although they had sat side by side on deck-chairs for months this was the first time they had spoken. The larger one who caused the collision said: "Sorry, old chap". The other one said: "That's all right. Nice day for the crossing, isn't it?" [6, 54 б].

Бұнда екі ағылшынның бір лайнерде бес ай бірге саяхаттаса да бір-біріне тіл қатпағаны айтылады. Тек сапар соңында Атлант мұхитына оралғанда бір-бірімен кездейсоқ соқтығысып қалғанда біреуі кешірім өтінсе, екіншісі «тәртіп сақталса, өту үшін жақсы күн екен, солай емес пе?», - деген екен.

Мысалға сатира жанрын алуға болады. Тіл үйрену кезінде сатираның пайдалы тұстары мол. Біріншіден, ол адамға көтеріңкі көңіл күй сыйлайды. Екіншіден, ойлай білу дағдысын қалыптастырады. Қоғамдағы және жеке адамдардың өміріндегі келеңсіз көріністерді әшкерелейтін, әлеуметтік «тазалаушы» рөлін атқаратын сатира жанры арқылы студенттің шығармашылық тұрғыдан өмірге нақты көзқарасы оянып, қабылдау өткірлігі мен өмірлік фактілерді терең түсінуіне бағдар алады.

Сатиризм – көрнекі және экспрессивті нақты сөйлеу құралдары болғандықтан, сатираны оқуда тіл техникасының әдістерін қолдана отырып, сөйлеу мәнерін, дауыс ырғағын дамытып, тіл мәдениетін ішкі логикалық ойды жетілдіруге болады. Сатираның жанрлары – әзіл, сқақ, сарказм комедиялық көрнекілік ретінде төрт қағиданы қамтиды:

- журналистика (өзектілігі, қойылған мәселелердің нақтылығы, таңдалған тақырыптың әлеуметтік маңызы мен моральдық мәнін, автордың позициясын анықтауда лингвомәдениет аспектілерінің тілдегі көрінісін дөп тауып беру шеберлігі;

- бейнелілік (стереотиптік образдар құру);

- сатиралық (нақты бейнелеу-экспрессивті семантикалық құралдар мен фразеологизмдерді қолдану);

- ойын-сауық (авторлық идеяның көрінісі). Сатиралық образдар - автордың көркемдік күш-жігерінің нәтижесі және сте-

реотиптерді лингвомәдениеттану аспектісінде көрсетудің соны үлгісі.

Ағылшын әдебиеті әзілге толы. Барлық ірі ағылшын жазушылары мен ақындары әзілмен айналысты. Ағылшын әзіл әдебиетінің ерекшелігі-бұл халықтық әзіл дәстүрлеріне негізделген және олармен байытылған. «Ағылшын юморының өзіндік ерекшеліктері бар, ол ағылшын мінезінің ұлттық ерекшелігі ретінде қабылдана бастады. Ағылшын әзілі тек әдебиетпен шектелмейді. Оның саласы кеңірек, ол күнделікті өмірде де көрінеді. Өзіне және басқаларға күлу қабілеті ағылшындар үшін мүлдем табиғи, өйткені ол ғасырлар бойы өсірілген, адамның ең маңызды қасиеті болып саналады», - дейді М.К. Апетян [7, 172 б].

Стереотиптер туралы зерттеулерді көбінесе психологтардың, философтардың еңбектерінен және классикалық туындылардың кездестіреміз. Этникалық стереотиптерді зерттеудің негізін У.Самнер қалаған деп саналғанмен, Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» трактатында орта ғасырда жазылғанын еске салу артық болмас. Стереотиптер гендерлік әлуметтану мен гендерлік психологияда еркектік және әйелдік мінез-құлыққа негізделе зерттеледі. У. Липпманың «Общественное мнение», К.В.Судаковтың «Динамические стереотипы, или Информационные отпечатки действительности», А. Ослонның «Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение»// Социальная реальность», Т.Б. Рябованың «Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований // Личность. Культура. Общество», Л. Почебуттың «Социальная психология», С.Г.Тер-Минасованың «Язык и Межкультурная коммуникация», Ю. Е. Прохоровтың «Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранце» сынды еңбектерін атап өту орынды деп санаймыз.

Стереотиптер этностың өзіне тән төл мінез-құлқы, ол оның өмір сүрген ортасына, ұлттың ғұрыптық ерекшеліктеріне, географиялық тұрмыс тұрағына байланысты қалыптасқан менталитетінің көрінісі және айнала-

сындағы өзге ұлт өкілдеріне деген тұрақты түсініктердің белгілі бір аспектісімен ерекшеленеді.

Ұлттық-мәдени стереотиптер тілдің фразеологиялық құрамында шоғырланған десек қателеспейміз. Фразеология термині грек тіліндегі φράσις phrasis – орыс тілінде выражение; ағылшынша – expression; қазақша – өрнекті сөйлемше, logos- сөз, ілім деген сөздерден шыққан. Сөздердің төркіні бір мағынаға түйісетін тұрақты сөз тіркестері арқылы жасалып, ауыспалы, бейнелі мағынаны білдіретін сөз тіркестері– фразеологизм делінеді. Тіл үшін лексиканың ең ерекше бөлігі – тілдің фразеологиялық құрамы. Тілдің даму динамикасы үнемі жаңарып, тілдің даму заңдылықтарына сәйкес фразеологизмдермен толықтырылып отырады.

Ал, Г.Смағұлова «ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ лингвистикалық парадигмаларда» атты монографиясында фразеологиялық тіркестердің өзгеруіне, жаңаруына жаңа бақылаулар, бейнелер, жаңа ассоциациялар себеп болатындығын айта келіп, фразеологизмдер лексикалық, семантикалық және лексика-семантикалық өзгерістерге түсетініне назар аудартады. Ол, «Фразеологизмнің семантикалық құрылымытідік жүйедегі фразеологизмнің құрылымдық-семантикалық ерекшелігін жинақтаған лексика-семантикалық категория – бейнелілікте (образность) көрініс табады. Тіл бірлігіндегі бейнелілік екі жақтың: адам психикасының лингвокреативтік ерекшелігі және адам танымының экстралингвистикалық факторларының бірігуінен пайда болады», -дейді [8, 95-96 бб].

Тақырыптық фразеологизмдердің антропоцентризмі олардың семантикасында сыртқы белгілерінен, мінез қасиеттерінен және әлеуметтік сипаттамаларынан көрінеді. Адамның әлеуметтік жағдайының мағынасын білдіретін фразеологиялық бірліктер тобының мысалдары:

қаны бетіне шапшып, тілін тістеп (сыртқы белгісі);

ақ сүйек, көкірегі көк тіреген, тік бақай, жынды көбелек, (мінез қасиеттері);

қолы ұзын, биіктен көріну, басы алтын - қолы күміс, қолы аузына жетіп, алтынға ма-

лынып, аузынан ақ май ағып (әлеуметтік сипаттамасы) сияқты сөздерден кезедіріміз.

Қай тілде болмасын, тілдегі фразеологизмдер сол елде қалыптасқан стереотиптік ұлттық-мәдени ақпараттар легінен хабардар етеді. Н.Н.Столярчук «Ағылшын тілі фразеологиясының лингвомәдени аспектісі» деген зерттеуінде «Фразеологизмдер – тілдегі сақталған ақпараттардың ең маңыздысы, өйткені фразеологиялық бірліксіз тіл дамайды», - дей келе, барлық фразеологиялық бірліктер әдетте фразеологиялық бірліктерге және фразеологиялық тіркестерге бөлінетігінде назар аудартады [9].

Фразеологизмдерге тән белгілер бірліктеріне мынадай мысалдар келтіреді:

1. to throw dust into somebody's eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one's fingers, қазақтың «kozge shop salu», «takuasina tar kelu» сынды фразеологизмдерге ұқсас. Бұл бейнелі сөздер арқылы жасалып, одан туындайтын параллельді тіркестермен сәйкесе келетін сөздер;

2. Жеке компоненттердің лексикалық мағынасын сақтау:

to put a spoke into somebody's wheel ағылшындарға тән тіркес, қазақша баламасы «дөңгелекке біз шаншу» дегенге келеді. Бірақ бұндай тіркес қолданылмайды.

3. Сөйлемдегі бір компонентті екіншісімен ауыстыру мүмкін еместігі: to hold one's cards close to one's chest бұл ағылшындарға тән тіркес, қазақша баламасы «еңсенді түсірме» деген мазмұнға жақын.

4. Сөйлемде шешуші рөл атқаратын эмоционалды-экспрессивті бояуы қанық сөздер: s eyes, to paint the devil blacker than he is бұл да ағылшындарға тән тіркес, қазақша аудару қажет болғанда мағынасына қарай қазақ тілінде қолданылатын «қара шайтан», «дию» деген теңеулер балама бола алады.

5. Жеке сөздермен немесе басқа фразеологиялық бірліктерімен синонимдік қатынасқа түсу мүмкіндігі бар тіркестер:

to gild refined gold, алтындай жарқырау, алтындай бағалы немесе қазақтың «асылдың сынығы» деген фразеологизмімен мазмұндас деп қабылдаса болады. Қазақ тіліндегі фразеологизм және оның белгілерінің кестедегі кәдімгі еркін қолданыстағы сөздермен салыстырмалы көрінісі:

Стереотиптердің алуан түрлеріне мысалды күнделікті кездесіп отыратын ауызекі тілден, кинофильмдерден, ғаламтордағы Фейсбук, Контакт, Инстогармм желілерінен және Ватсаппен таратылатын «тик-ток», қысқа бейнебаяндар, жарнамалардан көруге болады.

Қорытынды

Лингвистика – тіл туралы ғылым. Ғылыми пікірталастарда стереотиптер туралы бірқатар ұғымдарды кездестіруге болады. Ол әлеуметтік көзқарастардан, алалаушылық, шеттету, имидж, құндылық, норма, әлем бейнесі түсініктерімен қатар символдық белгілерді қабылдау немесе қабылдамау өресінен көрінеді. Аударма процесінің тіларалық интер-

Еркін қолданыстағы сөздер	Фразеологизмдер
1. Кез келген сөзді басқа сөздермен ауыстыруға болады. Мысалы: Қолына көтеріп алған сөмкесіне мысығын да салып алыпты.	1. Бұндағы сөздерді өздігінен өзгертуге боламайды. Соңғы кезде кеудесін көтеріп, сөйлеспейтін болды.
2. Сөз өзіне тән мағыналық қасиетін сақтайды. Қолындағы алтын білезігі жарқ-жұрқ етеді.	2. Сөз өзіне тән мағыналық қасиетін сақтаймайды. Ол қолы алтын, өте шебер адам.
3. Сөйлеу кезінде айтылғанымен, есте сақтауды қажет етпейді. Түнде тау жақтан қасқырдың ұлығаны естілді.	3. Сөйлеу кезінде дайын сөз құрылымы ретінде айтылады, есте сақтауды қажет етеді. Аш қасқырдай түнделетіп жортуды доғар, - деді анасы ұлына.

претация ретіндегі ғылыми сипаттамасы аударманың лингвистикалық теориясы болып табылады. Алайда, кейбір мәтіндерді жан-жақты талдағанда аударманың лингвистикалық теориясына жатпайтын көптеген күрделі тілдік байланыстар пайда болады. Сондықтан, аудармашы ойлау қабілеті (логикасы) мен тіл байлығы үлкен нәтижеге жетуге әсер етеді. Бұл факторлар орындаушыға психолингвистикалық терминдерді сауатты қолдануды талап етеді. Мәселен, адамның ой-өрісіне, санасына байланысты мәтіндегі стереотиптер әртүрлі шешімдерге ие болуы немесе мүлде басқаша ұсынылуы мүмкін. Мәселенің түйіні дүниетаным айырмашылықтарын қабылдауда жататынын ескеру ләзім.

Лингвомәдениеттің таным формалары туралы теориялық пікірлерді саралай келе, бүгінгі күні шет тілдерін оқыту үрдісінде әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын стилистикалық формасы, мазмұны мен мәтіннің астарлы да тұспалды тұстарын талдауға стереотиптердің лексико-семантикалық ерекшеліктерін түсіну һәм тану тиімді әдіс болады деп санаймыз.

Фразеологиялық бірліктер – халықтың дәстүрлі мәдениетінің терең мұраларының бірі. Олар тілге тереңдік, икемділік, былайша айтқанда, «сүйкімділік» береді. Қазіргі қоғамда белсенді әрекет ететін бірден-бір фольклорлық жанр – анекдот, сатира осы позицияны алады. Бұл негізгі стереотиптерді жеткізуші және таратушы рөлін атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Вежбицкая А. Язык, Культура, Познание. - Москва: Международные отношения, 1996. - 240 с.
2. История становления лингвистической семантики // Фреймовый анализ семантики языковых единиц концептосферы «ментальный» [Электронный ресурс]. – URL: bstudy.net (дата обращения: 20.06.21).
3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. - Алматы, Рауан, 1991.- 216 с.
4. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М.,1957.
5. Резуанова Ғ.Қ. Қазақ тілінің лексикалық парадигмасы: ғылыми монография.– Нұр-Сұлтан, «Тұран-Астана» университетінің баспаханасы», 2019. - 310 б.
6. Лукьяченко И.Е. Концепция стереотипов У. Липпмана. Плюсы и минусы. - Вестник КРСУ. – 2018. - № 79957. - Т. 18.
7. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. — М.: Народное образование, 1999. – 208 с.
8. Кулинич М.А. Лингвокультурология юмора (на материале английского языка) - Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. - 180 с.
9. Апетян М.К. Юмористические особенности английской литературы. // Молодой ученый. - 2014. -№1 (60). - С.673.
10. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. –Алматы: «Елтаным баспасы», 2020.
11. Столярчук Н.Н.Лингвокультурный аспект фразеологии английского языка. [Электронный ресурс]. – URL: <https://rep.brsu.by/bitstream/handle/123456789/3998/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 20.06.21).

References

1. Vezhbitskaya A. Jazyk, Kul'tura, Poznanie [Language, Culture, Knowledge] (Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, 1996, 240 p.).
2. Istoriya stanovleniya lingvisticheskoy semantiki [The history of the formation of linguistic semantics], Frejmovyj analiz semantiki yazykovyx edinicz konceptosfery «mentalnyj» [Frame analysis of semantics of linguistic units of the «mental» conceptual sphere] [Electronic resource]. Available at: bstudy.net (Accessed: 20.06.21).
3. Orazov M. Kazak tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language] (Rauan, Almaty, 1991, 216 p.).

4. Akhmanova O.S. Ocherki po obshhej i russkoj leksikologii [Essays on general and Russian lexicology] (Moscow, 1957).
5. Rezuanova G.K. Kazak tilinin leksikalık paradigması: gylimi monografija [Lexical paradigm of the Kazakh language: scientific monograph] (Nur-Sultan, Printing house of the University «Turan-Astana», 2019, 310 p.).
6. Lukyashchenko I.E. Konceptija stereotipov U. Lippmana. Pljusy i minusy [The concept of stereotypes by W. Lippman. Advantages and disadvantages]. Vestnik KRSU [Bulletin of KRSU], 79957 (18) (2018).
7. Dmitriev G.D. Mnogokul'turnoe obrazovanie [Multicultural education] (Narodnoe obrazovanie, Moscow, 1999, 208 p.).
8. Kulinich M.A. Lingvokulturologiya yumora (na materiale anglijskogo yazy`ka) [Linguoculturology of humor (based on the material of the English language)] (Publishing house of SamSPU, Samara, 1999, 180 p.).
9. Apetyan M.K. Yumoristicheskie osobennosti anglijskoj literatury [Humorous features of English literature], Molodoj uchenyj [Young scientist], 1 (60), 673 (2014).
10. Smagylova G. Kazak frazeologiyasy lingvistikalyk paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms.] («Eltanym baspasy», Almaty, 2020).
11. Stolyarchuk N.N. Lingvokulturnyj aspekt frazeologii anglijskogo yazy`ka [Linguocultural aspect of phraseology of the English language]. Available at: <https://rep.brsu.by/bitstream/handle/123456789/3998/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 20. 06.21).

Б.М. Кайдарова

Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан

Лексико-семантические особенности национально-культурных стереотипов в лингвокультурологии

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы определения этнических, национальных, менталитетных и лексико-семантических особенностей национально-культурных стереотипов путем сравнительного анализа лингвокультурных аспектов национальных стереотипов в казахской, английской и русской лексике. В системе обучения английскому языку в высших учебных заведениях на основе теоретических выводов отечественных ученых в преподавании иностранного языка проведен сравнительный, структурно-семантический, этимологический анализ лексико-семантических особенностей национально-культурных стереотипов в лингвокультурологии. Рассматривая язык как часть культуры, авторы обращают внимание на необходимость знания различий между британским и американским вариантами английского языка. Дело в том, что существуют различия в рамках использования английского языка, который считается языком повседневного общения в этих странах. Эти фонетические, грамматические, орфографические, лексические, семантические различия. Поэтому изучение связей и влияния языка и культуры друг на друга в рамках лингвокультурологии для определения сферы применения языковых норм позволяет распознать материальную и духовную культуру этноса по языковому образу.

Ключевые слова: лексика, лингвистика, лингвокультурология, национально-культурный, стереотип, семантика, лингвокультурологические аспекты, стиль общения, английский язык, казахский язык, русский язык.

B.M. Kaidarova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Lexico-semantic features of national-cultural stereotypes in linguoculturology

Abstract. The article considers the issues of determining ethnic, national mentality and lexico-semantic features of national cultural stereotypes by comparative analysis of linguistic and cultural aspects of national stereotypes in Kazakh, English and Russian vocabulary. In the system of teaching English in higher educational

institutions, based on the theoretical findings of domestic scientists in the teaching of a foreign language, lexicosemantic features of national-cultural stereotypes in linguoculturology have been developed, a comparative, structural-semantic, etymological analysis has been carried out.

Considering the language as a part of culture, attention was drawn to the importance of knowing the differences between British and American versions of English. The fact is that there are differences in the use of English, which is considered the language of everyday communication in these countries. These differences are phonetic, grammatical, spelling, lexical, semantic. Therefore, the study of the connections and the influence of language and culture on each other on the scale of linguoculturology to determine the scope of language norms allows us to recognize the material and spiritual culture of an ethnic group in the linguistic picture of the world.

Keywords: vocabulary, linguistics, linguoculturology, national-cultural, stereotype, semantics, linguoculturological aspects, communication style, English, Kazakh, Russian.

Автор туралы мәлімет:

Қайдарова Б.М. – докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Kaidarova B.M. – Ph.D. student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.